

УДК 338.431.4

Л. М. Малік,

науковий співробітник, ННЦ "Інститут аграрної економіки"

ЕФЕКТИВНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ВЛАСНІСТЮ В ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

У нашій економічній літературі, як і в нормативних та законодавчих актах, відсутнє визначення терміну "управління майном". Те ж саме можна сказати і про управління використанням майнового капіталу. Досить часто під ним розуміють загальний менеджмент або систему органів управління підприємством. Стосовно капіталу господарського товариства, або кооперативу, термін "управління" можна пов'язати з правом власності на все майно або на якусь частину (пай) у статутному фонді підприємства (пайовому фонді кооперативу). Право на частку (пай) відповідає праву на участь в управлінні та на отримання частини прибутку (дивіденди). Майно, яке бере участь у господарській діяльності, виступає у формі капіталу, який визначає потенціал і темпи економічного розвитку, і від того, як буде здійснюватися управління капіталом, залежить успіх підприємницької діяльності. Майно ми розглядаємо в активній формі, у формі економічної категорії, як вартість, що в процесі свого руху забезпечує одержання додаткової вартості. Капітал — головне майно, головна сума — одне з найбільш фундаментальних понять економічної теорії. Дослідженню проблем управління використанням капіталу приділяли увагу К. Маркс, А. Сміт, А. Бланк, Ю. Бригхем, Р. Оуен, Л. Дейнека, М. Дем'яненко, П. Саблук, В. Юрчишин, Ю. Лупенко, П. Гайдуцький.

Загальна мета управління полягає в забезпеченні збереження, стійкості, розвитку підприємства в інтересах самої структури і її власника. Управління капіталом підприємств передбачає використання капіталу (власності) в інтересах власника і колективу, та забезпечує збереження власності. Власність може виступати в державній, приватній, колективній муніципальній формах [4]. Приватна власність не протиставляється державній чи муніципальній. Можливі переходи однієї форми в іншу.

Існують об'єкти спільної приватної власності. Управління державною власністю є частиною управління об'єктами різних форм власності на

певній території, спрямоване на максимізацію ефекту, одержаного всіма спільними власниками.

Власність означає приналежність речей, матеріальних, духовних інформаційних цінностей певним особам — фізичним чи юридичним. Економічна природа власності полягає у володінні можливістю отримувати від майна користь і економічну вигоду. Відносини, які виникають між людьми з приводу належності, привласнення, поділу об'єктів власності, прийнято називати відношенням власності. Це економічні відносини, адже в їх основі лежать економічні інтереси. Існують і правові відносини власності, які базуються на наявності юридично визначених правил, прав окремих осіб на розпорядження майном, за своїм вибором. Вплив, здійснений власником або особою, органом, уповноваженим власником, на процеси, пов'язані з належністю майна і його використанням, а також на учасників цих процесів, складає суть управління власністю. Таким чином, власність як капітал одночасно є економічною, правовою і управлінською категорією.

Виникнення різних форм власності відноситься до початку зародження цивілізації (приватна і суспільна). З того часу точаться дискусії про переваги і недоліки однієї чи іншої форм власності. Арістотель припустив, що людина, яка має приватну власність, може дати їй у спільне користування і зробить висновок: "очевидно, краще, щоб власність була приватною, а користування нею — загальним" [2, с. 410]. Власність породжує впевненість у безпосередній участі людини в подіях і речах, тим самим прив'язуючи її до речей, збуджуючи управління для збереження і раціонального використання речей. І навпаки, відчуження людей від власності породжує індиферентність і неприязнь до того, що сприймається як чуже. При цьому стимули до ефективного управління зникають. Належність майна особі, групі людей, організації чи державі дає їм юридичні права і можливість розпоряджатися цим майном, впливати на нього таким чином, щоб зберегти і примножити. Така дія і є управлінням. Власник

Таблиця 1. Ефективність сільськогосподарського виробництва діяльності сільськогосподарських підприємств у 2008 р. (різних форм власності)

	Сільськогосподарські підприємства	У тому числі з них					державні
		недержавні	господарські товариства	приватні	виробничі кооперативи	інші	
Продукція сільського господарства:							
повна собівартість	40704,4	39698,9	27285,7	8304,9	1819,2	2289,1	1005,5
чистий дохід (виручка) від реалізації	46166,5	45153,9	30811,8	9813,1	2048,5	2480,5	1012,6
рівень рентабельності (збитковості), %	13,4	13,7	12,9	18,2	12,6	8,4	0,7
Продукція рослинництва:							
повна собівартість	27792,4	27171,4	18433,7	6457,4	1078,4	1201,9	621,0
чистий дохід (виручка) від реалізації	33243,1	32547,4	21723,0	7988,4	1372,3	1463,7	695,7
рівень рентабельності (збитковості), %	19,6	19,8	17,8	23,7	27,3	21,8	12,0
Продукція тваринництва:							
повна собівартість	12912,0	12527,5	8852,0	1847,5	740,8	1087,2	384,5
чистий дохід (виручка) від реалізації	12923,4	12606,5	9088,8	1824,7	676,2	1016,8	316,9
рівень рентабельності (збитковості), %	0,1	0,6	2,7	-1,2	-8,7	-6,5	-17,6
Частка підприємств, які отримали від реалізації продукції сільського господарства, %							
прибуток	63,7	64,4	61,8	71,7	54,6	59,1	42,9
збиток	36,3	35,6	38,2	28,3	45,4	40,9	57,1

Джерело: [6]

майна управляє ним, тим самим реалізуючи своє право власності. Такий зв'язок між власністю і управлінням потребує розгляду питань власності в їх зв'язку з управлінням. Адже, з одного боку, всі економічні об'єкти є, по суті, чиеюсь власністю. А з другого — всі економічні об'єкти кимось управляються. І навіть ті об'єкти, які в процесі реформування аграрних підприємств не передані в господарське користування і ніким не використовуються, залишаються у власності, і, таким чином, знаходяться в управлінні власниками. Таке управління є пасивним, а власність у такому стані не є капіталом.

Поспішні реформаторські дії, які призвели до різких змін відносин власності, в 90-х роках породили гострі соціальні проблеми. Не всі новостворені власники змогли успішно управляти своєю власністю, що призвело до скорочення або ліквідації власності й значного скорочення виробництва.

Одним з ключових напрямів реформування сільськогосподарських підприємств було запровадження приватних майнових відносин. Вже у 2001 році спеціальні майнові свідоцтва на право власності, на пай члена КСП (майнові сертифікати), одержали 5 млн селян (з 6,3 млн, що мали право). З них 4,4 млн передали своє майно в оренду новоствореним господарським структурам, а близько 600 тис. вилучили своє майно для індивідуального використання [1, с. 154].

Вартість майна, яке підлягало розподілу в 2000 році, становила 25,6 млрд грн., а за оперативними даними Мінагрополітики на початок 2009 року вартість майна, яке передано в оренду, складала 9,7 млрд грн. Основна маса майна,

що не передане в оренду, залишалися поза сферою управління як капіталом (крім 1,4 млрд грн., переданих членам КСП, які самі створили господарські структури; 2,3 млрд грн. знаходиться на збереженні, а решта — са-моліквідовується).

При всій важливості власності як економічної і правової категорії, яка суттєво впливає на процеси управління майном, не можна ставити ефективність і результативність управління виробництвом у пряму залежність від форм власності на основні

засоби, на землю. Як показав досвід, реформування власності в аграрному секторі економіки в 1998—2008 роках, зміна власності й форм господарювання не сприяли значному економічному росту виробництва і якості продукції (табл. 1).

Було б помилковим вважати, що ефективність управління і функціонування економіки залежить від того, кому воно належить, від форми власності на засоби виробництва. Володіти правом власності на об'єкт ще не означає бути добрим господарем, управлінцем. Потрібні відповідні умови і навички управління здібних підприємливих людей. Власність як економіко-управлінська категорія одночасно є і формою господарювання, вона повинна передбачати вміле використання майна для його збереження і одержання прибутку.

Більш детально зупинимось на управлінні використанням капіталу як виробничого ресурсу. Сучасна економічна теорія управління використанням капіталу базується на теорії функціонування капіталу в системі факторів виробництва, теорії обороту капіталу, теорії формування продуктивності та доходності. Використовуваний в процесі виробництва капітал, поряд з іншими ресурсами, характеризують як фактор виробництва, під яким розуміють економічний ресурс, задіяний у виробничому процесі й що впливає на результати виробництва. В економічній теорії капітал як фактор виробництва має такі характеристики: комплексність використання, вторинність формування, опосередкована роль в системі факторів виробництва, продуктивність, альтернативність і взаємозамінність та мобільність [3, с. 18—26].

У процесі виробництва капітал не виступає самостійним фактором, а використовується разом з іншими виробничими ресурсами, такими як праця, земля, хоча земля також виступає виробничим капіталом і в аграрному виробництві є головним засобом виробництва. В системі факторів виробництва земля і праця (трудові ресурси) виступають як первинні незалежні фактори, тоді як майно (капітал) є похідним.

Опосередкована роль капіталу у виробництві базується на тому, що він виступає зв'язуючою ланкою.

Реальний капітал у формі засобів праці й засобів виробництва забезпечує ефективне використання інших факторів виробництва. За рахунок грошового капіталу залучаються у виробництво необхідні засоби і матеріали.

Як і будь-який фактор, задіяний у виробництві, капітал характеризується певною продуктивністю або капіталовіддачею (фондовіддачею). Цей показник визначається як відношення результатів до суми використаного капіталу (обсяг валової продукції до вартості основних оборотних фондів). Визначають середню і граничну продуктивність капіталу. Середня продуктивність характеризується загальним обсягом виробництва на одиницю використаного капіталу за певний період. Гранична продуктивність характеризує приріст обсягу виробництва продукції в натуральному виразі на кожну одиницю доданого капіталу. Розрахунок цього показника можна зробити за формулою:

$$ГПК = \frac{\Delta ПОВ}{\Delta К},$$

де $\Delta ГПК$ — гранична продуктивність капіталу;

$\Delta ПОВ$ — приріст обсягів виробництва продуктів у натурі;

$\Delta К$ — приріст капіталу на виробництво цієї продукції.

Як показує практика, продуктивність капіталу в кожному об'єкті господарювання в рамках незмінної технології не має стабільного характеру, а змінюється зі зміною його використання. Це пов'язано з тим, що приріст капіталу при незмінних інших факторах буде викликати відносний дефіцит інших факторів і відповідно

Таблиця 2. Рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції за 2008 рік

	сільськогосподарські підприємства	У тому числі					державні
		недержавні	з них				
			господарські товариства	приватні	виробничі кооперативи	інші	
Зернові та зернобобові культури	16,4	16,4	14,0	20,5	23,6	22,8	16,6
Насіння соняшнику	18,4	18,5	15,4	23,4	27,1	25,6	15,5
Цукрові буряки (фабричні)	7,1	7,2	4,6	16,2	- 9,7	11,5	- 3,7
Картопля	7,9	8,2	1,7	21,4	22,1	30,2	- 10,4
Овочі відкритого ґрунту	11,1	11,1	13,5	8,4	26,6	- 4,9	12,4
Плоди	13,9	17,5	20,1	14,7	- 12,0	10,2	- 10,5
Виноград	58,8	65,9	91,4	- 19,8	- 35,1	- 6,7	2,0
Велика рогата худоба на м'ясо	- 24,1	- 23,6	- 24,1	- 17,0	- 26,6	- 34,1	- 37,5
Свині на м'ясо	0,3	0,6	2,6	2,8	- 8,8	- 16,5	- 14,2
Вівці і кози на м'ясо	- 38,6	- 40,6	- 37,3	- 32,8	- 46,8	- 64,2	
у тому числі							
вівці	-38,4	-40,4	-37,4	-32,8	-46,8	-62,8	-17,8
кози	-64,2	-64,5	-9,2	0,0	-50,0	-94,4	0,0
Птиця на м'ясо	-11,3	-11,2	-8,0	-20,7	-27,2	-22,3	-35,1
Молоко	4,1	4,3	3,8	10,2	8,3	-14,0	1,4
Яйця курячі	13,0	13,2	12,9	10,3	-1,4	19,0	-23,2
Вовна	-74,7	-72,7	-68,2	-53,7	-82,7	-88,3	-84,3

Джерело: [6]

знижувати приріст обсягів виробництва. Такий стан, за якого відбувається постійне зменшення граничного капіталу (при незмінних обсягах використання інших факторів), в економічній теорії відомий, як "закон знищуючої продуктивності капіталу". За аналогією — "закон знищуючої родючості землі". Цей закон має загальний характер. Існують границі економічної ефективності приросту факторів виробництва в зв'язку зі зростанням капіталовкладень на одиницю одержаної продукції. Але це стосується такого стану, за якого інші фактори залишаються без змін. Якщо розмір прибутку від приросту продукції дорівнює залученому капіталу, то подальший приріст капіталу стає економічно національним. Висновок, зроблений на основі аналізу приросту капіталу, який забезпечує зростання виробництва до меж, коли вартість приросту капіталу перевищує вартість приросту, служить для менеджера сигналом до зміни інших факторів або заміни технології.

Як показує практика, ефективність виробництва не залежить від форм власності (табл. 2).

Функції альтернативності, взаємозаміни і мобільності характеризують можливості капіталу в процесі виробництва різних видів продукції в залежності від потреб ринку. Модель Кобба-Дугласа характеризує взаємозамінність капіталу і праці в процесі виробництва в економіці, в тому числі в аграрній сфері. Якщо земля як фактор виробництва не трансформується в просторі, трудові ресурси мають обмежену мобільність, то капітал, особливо в грошовій формі, характеризується абсолютною мобільністю і тому може переходити в інші галузі.

В умовах становлення ринкових відносин практика ефективного управління капіталом знаходиться в стані становлення. Причиною повільного розвитку систем управління можуть бути труднощі перехідного періоду, недостатньо розвинені ринки капіталів, а в аграрній сфері — майже відсутній ринок майна, низький рівень підготовки спеціалістів до роботи в ринкових умовах тощо. Ефективне управління використанням капіталу підприємства забезпечується шляхом реалізації певних принципів, направлених на досягнення головної мети управління — забезпечення максимального добробуту власників. Для досягнення мети потрібно вирішувати задачі:

- 1) оптимізувати розподіл капіталу за напрямками діяльності;
- 2) забезпечити максимальний дохід;
- 3) забезпечити своєчасне реінвестування капіталу.

Проте, практика управління капіталом (власним і запозиченим) в нових аграрних формуваннях не забезпечує досягнення мети управління. Адже в основній масі власність передана в оренду, а на орендоване майно вплив власників мінімальний, та ж сама ситуація спостерігається і в сфері управління.

Особливістю орендних відносин між новоутвореною юридичною особою та власниками майна, яке вони одержали в натурі за рахунок майнових паїв, є те, що орендодавцями виступають не юридичні, а фізичні особи. Окрема юридична особа — орендодавець — не створюється з метою зменшити податкові зобов'язання співвласників. Визначення оренди дають декілька законів, зокрема "Про оподаткування прибутку підприємств", "Про лізинг" та "Про оренду державного та комунального майна". У всіх випадках орендні відносини розглядаються у формі оперативного, фінансового лізингу або оренди цілісних майнових комплексів. Оренду майна новоствореними сільськогосподарськими підприємствами не можна повною мірою визнати ні як оперативний чи фінансовий лізинг, ні як оренду цілісного майнового комплексу згідно із Законом України "Про оренду державного та комунального майна", оскільки орендодавцями виступають, як вже зазначалося, фізичні особи, які не є платниками податку на прибуток, а також не можуть здійснювати нарахування амортизації основних засобів, які здані в оренду, що є причиною відсутності заходів активного відновлення переданого в оренду майна. Вигода від передачі в оренду становить 3 % від вартості майна. Сума орендної плати, яка належить до виплати, ста-

новила згідно договорів оренди 83,3 млн грн. Фактично виплачено за 2008 рік 37,2 млн грн. Договірні зобов'язання з боку орендарів виконано на 87 %. З них грішми — 36 %, зерном — 28 %, іншою продукцією — 18 % і послугами 18 %. Не виплачено за 2008 р. більше ніж 5,6 млн грн. і такий стан повторюється щорічно. Роль власника в управлінні своєю власністю мінімальна і через відсутність організаторських структур — товариств власників, які здійснювали б контроль за використання переданого в оренду майна, і незначних сум, одержуваних за оренду. Виходячи з середнього розміру майнового паю у 3600 грн., оренда плата за рік становить 108 грн. або 9 грн. на місяць. Така сума (9 грн. на місяць) негативно впливає на інтерес до управління власністю. Це розрахункові максимальні показники, а якщо співставити суму виплати орендної плати — 37,3 млн грн. і кількість осіб, які отримали майнові свідоцтва — 5719 тис. чол. (2006 р.), то в розрахунку на одного власника сума орендної плати за майно складатиме 6,5 грн. на рік (50 коп. на місяць). У цьому весь сенс управління власністю як капіталом в аграрній сфері економіки.

У подальшому управління капіталом іде у напрямі від функціональної складової капіталу до сутнісної. Це в основному має місце і при "механічному" відокремленні власності від управління як функції, і при персоніфікації такого відокремлення (власник і управлінець — різні люди), а також поєднання власності й управління в одній особі у фермерських підприємствах. Роздвоєння капіталу — це роздвоєння джерел доходу, який одержують власники і управлінці. Конкретна практика поділу капіталу і джерел його поновлення в різних країнах різна. Це пов'язано зі специфікою структури власності й специфікою менеджменту.

Умовно виділяють два підходи: англо-американський і японо-західноєвропейський. Перший — оплата у відсотках від доходу, другий — оклад незалежно від результату. До найманих управлінців переходить контроль за капіталом. Ця тенденція особливо посилюється в умовах нерозвиненого ринку капіталу.

У процесі досліджень проведено аналіз стану розвитку акціонерної форми власності в аграрному секторі. На основі матеріалів про об'єкт дослідження одержані результати, які стосуються удосконалення систем управління власним капіталом в акціонерних товариствах. Акціонерна власність вносить суттєві корективи в спосіб взаємодії робочої сили із засобами виробництва, подолання на цій основі відчуження робітника від засобів і результатів праці,

його участі в управлінні виробництвом через продаж акцій працівника. Працівник за своїм соціальним статусом є працюючим власником, завдяки чому створюються передумови для підвищення його зацікавленості у результатах роботи підприємства.

Наступна проблема — статутний капітал акціонерного товариства в аграрній сфері створений на основі вартості наявних засобів виробництва КСП. За таких умов створення акціонерних товариств набуває формального характеру. Випущені в обіг акції втрачають свою природну цінність, а разом з тим потерпають і акціонери, права яких на отримання дивідендів не реалізуються. Перетворення на акціонерні товариства без урахування чинників фінансового стану не дає позитивного результату.

Специфіка управління в акціонерних товариствах полягає в тому, що входять до управління лише ті працівники, які володіють тим чи іншим пакетом акцій. Голова управління і виконавчий директор є однією особою. Така практика веде до концентрації влади в руках однієї людини і може призвести до зневажання інтересів акціонерів. Проте існує ще і спостережна рада, в складі якої представники службовців і робітників. Найвищим органом управління є загальні збори всіх акціонерів товариства. Проте акціонерна власність представлена дрібними акціонерами, які значного впливу на управління товариством не мають.

Проблема, яка існує між власниками і управлінцями (менеджерами) корпоративних і приватних структур, охоплює всі організаційно-правові структури корпоративного типу. Адже будь-який менеджер (найманий управлінець) в першу чергу дбає про себе, а не про добробут власника. Правда і в тому, що добробут менеджера залежить від економічного стану підприємства. Проте в акціонерних підприємствах існують агентські трансакційні витрати, пов'язані з діяльністю менеджера. В більшості теорій підприємств передбачається, що менеджери завжди діють в найкращих інтересах своїх акціонерів. Як наголошує М.Б. Рудик, є сумнівним те, що призначення на посаду менеджера змусить людину забути про свої інтереси, тим більше надати перевагу інтересам акціонерів. Крім того, менеджери схильні до витратних звичок: офіс, престижна машина і т.п., на практиці менеджер орієнтується при управлінні підприємством тільки на особисту уяву про ризик і прибутковості підприємства [5, с. 83]. Такі відносини в теорії одержали назву "агентських проблем". Агентські проблеми в матеріальному світі — це агентські витрати

(agency costs). Агентські трансакційні витрати знижують вартість підприємства і стають причиною конфліктів між акціонерами і менеджерами. Такі конфлікти — наслідок поділу прав власності й прав контролю. Тому що сама діяльність господарського товариства є каталізатором агентських конфліктів. Наприклад, як тільки в структурі капіталу корпорації з'являється боргове навантаження, то одразу ж виникає агентський конфлікт.

Методологічний підхід до визначення залежності організаційних форм від управління капіталом полягає у виявленні певних параметрів внутрішньоорганізаційних відносин, конкретна реалізація яких в різних підприємницьких структурах безпосередньо залежить від якості взаємовідносин між їх членами, і рівня менеджменту.

Можна виділити наступні параметри таких відносин:

— проблемність досягнення взаєморозуміння у відносинах: власник — управлінець — працівник;

— необхідність довіри між членами колективу при корпоративній структурі управління.

На нашу думку, бути власником — це, скоріше, мати відповідний склад думки, ніж фактично володіти багатством. Феномен зростання власності має біологічне коріння. Накопичення обмеженого ресурсу — універсальна властивість життя. А в практиці з власністю (паями) в аграрній сфері відбувається протилежне. Іде процес постійного зменшення власності. Парадокс, який потребує відповіді, або сучасний стан ресурсного забезпечення аграрного виробництва характеризується деградацією ресурсного потенціалу. Недостатнім є діяльність управлінських структур.

Література:

1. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.; за ред. П.І. Гайдуцького. — К.: ННЦ ІАЕ 2005. — 424 с.
 2. Аристотель. Політика. Раздел I: Соч в 4-х т. — М.: Мысль, 1983 — 680 с.
 3. Бланк А.И. Управление использованием капитала. — К.: Эльга, 2002. — 650 с.
 4. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV.
 5. Рудик Н.Б. Структура капитала корпораций: теория и практика. — М.: Дело, 2004. — 271 с.
 6. Статистичний бюлетень "Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2008". — Державний комітет статистики України, 2009. — 76 с.
- Стаття надійшла до редакції 12.11.2009 р.*